

Nederland heeft het grootste aantal beiaarden ter wereld

*„De wonderen van Eyck wierd in dit Graf gedragen,
Soo wij 't ons' ooren vragen.
Ruym vijftich jaer te vroegeh. Tot zijn volkomen eer
Hoefd' hij er niet een meer;
En 't waer haer te vergeven,
De domme Moordenaers, d'onredelijke Doot,
Hads' ons maer laten leven,
Doens' hem ter neder schoot,
Dat alle Constenaers verschrickten en vermanden,
Sijn onbegrijpelijk, zijn weergaloos paer handen.”*

Bij de dood van een Haagse beiaardier Van Eijck in 1678, gedicht door Huygens.

Wie na een bezoek aan het buitenland, onder de indruk van al het fraais daar bezocht en bewonderd, terugkomt in Nederland vraagt zich wel eens af, wat al die buitenlandse toeristen nu eigenlijk in Nederland komen zoeken. Met een kritisch oog wandelend door onze eigen steden en dorpen ontdekken we dan vaak toch weer veel, waaraan we zo gewend zijn geraakt, dat we het nauwelijks meer zien. En behalve zien ook horen! Vermengd met verkeerslawaai of in een stil, achteraf-straatje klinkt ineens een melodie: klokkenspel. Er is weinig dat meer bijdraagt tot de heel eigen sfeer van onze dorpen en steden dan deze klokkenuziek. Vaak hangt de beiaard al eeuwenlang in kerk- of stadhuisstoren, een monument in een monument. Waar komt het carillon vandaan en is het typisch Nederlands?

In de middeleeuwse maatschappij speelden de luidklokken een grote rol. Het dagelijks levensritme werd bepaald door „dachclocke” en „slaepclocke”, marktklok, schepenklok, bidklok, dieklok, doodsklok en vele andere. De middeleeuwer kende zijn klokken bij hun naam, herkende de stem van elke klok en begreep welke boodschap ieder van hen, luidend of kleppend, te brengen had. Maar of een klok nu voornamelijk voor wereldlijk of kerkelijk gebruik bestemd was, bij feestelijke gelegenheden verduwen elk onderscheid. Dan luidden, bijvoorbeeld bij de „incomste” van een nieuwe landsheer of bij het sluiten van een vrede alles wat maar luiden kon, uren, ja soms dagen achtereen. De klokken van het stadhuis, van de poorten, van

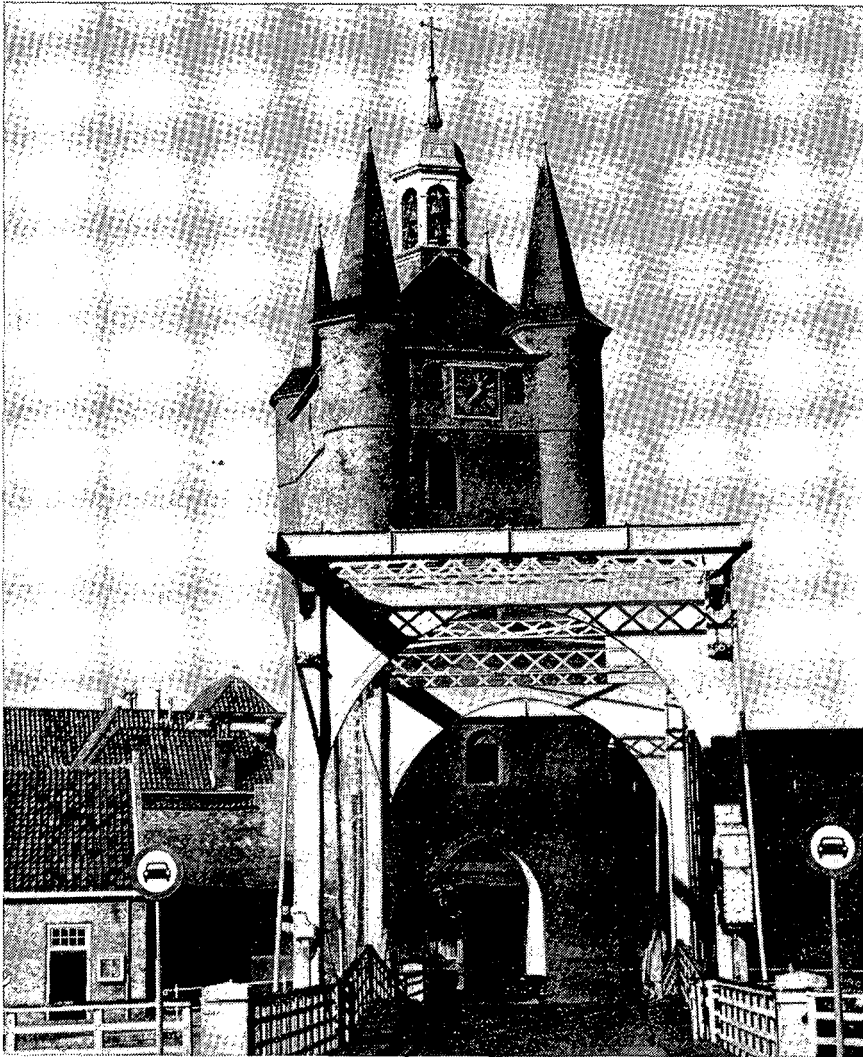
de vele kerken en kloosters zorgden voor een overweldigend klankfestijn. Het grootste geluid in ons land hangt in de Utrechtse Domtoren, maar wie onder de indruk is van het luiden van deze zes, uit 1505 stammende, klokken moet wel bedenken dat het er oorspronkelijk dertien waren. Wanneer deze geluid werden, samen met alle andere klokken van de stad, moet het effect wel overdonderend zijn geweest.

Het ligt voor de hand, dat de klokkenluiers ook op andere manieren dan alleen maar door te luiden probeerden de klokken tot klinken te brengen. Dat kon bijvoorbeeld door de buitenkant van enkele klokken beurtelings met een houten hamer te slaan of door de klepels met een touw tegen de binnenkant van de klok te

trekken. Dat laatste gebeurt o.a. nog in het Zwitserse kanton Wallis. De bespeler zit of staat op een plank of een balk en om hem heen hangen touwen, die verbonden zijn met de klepels. Vaak zijn de uiteinden van het touw aan een scharnierende plank vastgemaakt, zodat de bespeler een paar „pedalen” tot zijn beschikking heeft. Dan het ene, dan het andere touw grijpend, afgewisseld met het gebruik van de „pedalen” kan aan een reeks van meestal vier tot zes klokken een ritmisch of melodisch patroon ontlokt worden. Zo kan ook het „beyeren” in de Lage Landen in zijn werk gegaan zijn, maar we zijn dan nog ver van het latere klokkenspel als muziekinstrument.

Toen rond 1500 in de torens uurwerken voor de openbare tijdaanwijzing verschenen, werden vrijwel direct de uren aangegeven door een aantal hamerslagen op één der klokken. Om de aandacht te vestigen op de eerste slag liet men bij wijze van waarschuwing een paar slagen op enkele kleinere klokjes horen: de voorslag. Zo kent iedereen heden ten dage de beroemde Westminster-voorslag. Heel simpel was de voorslag uit te breiden, zodat een eenvoudig melodietje mogelijk werd. Aan het torenuurwerk werd een ronddraaiende trommel aangesloten waarin stiften werden gestoken die, via hefboomen en trekdraden, de hamers oplichtten en op de buitenwand van de klok lieten vallen. Door de stiften te verplaatsen kon men een andere melodie krijgen. In feite is dit dus het principe zoals we dat kennen van de cylinder-speeldoos. Deze voorstellen gaan spoedig ook een architectonische rol spelen: ze worden duidelijk zichtbaar in een torenvenster gehangen of in open spitsen. Wanneer het aantal klokken groeit, wordt soms zelfs de bespelbaarheid opgeofferd aan de zichtbaarheid en zijn ze niet meer dan een zwijgend ornament!

Uit deze voorstellen, in 1600 waren er in de Noordelijke Nederlanden al meer dan zestig, ontstond wat we nu de beiaard, het carillon of klokkenspel noemen. We gebruiken deze drie woorden door elkaar, maar wel altijd voor een spel dat met de hand bespeeld kan worden. Daartoe werden de – altijd stilhangende! – klokken van de uitgebreide voorslag voorzien van een klepel, die weer via een stelsel van trekdraden en tuimelaars ver-

stelde zware eisen aan de klokkengieters. Het gieten van een beiaard is overigens wel wat anders dan het gieten van luidklokken. Niet alleen moeten de klokken een zuivere toonreeks over meerdere octaven vormen, maar ook de onderlinge klankkleur moet zo weinig mogelijk verschillen vertonen. De zestiende- en zeventiende eeuwse klokkengieters moesten een lange weg van vallen en opstaan gaan, waarbij vooral een zuivere onderlinge stemming van zo'n hele reeks klokken aanvankelijk grote problemen opleverde. Aan onze oudste beiaarden is dat wel te horen. Het oudste spel van Nederland – en België – hangt nu als voorslag in de Zuidhavenpoort te Zierikzee. De twaalf klokken waaruit het bestaat, werden voor de Stadhuisoren gegoten door de beroemde Peter van den Ghein in 1550-1554. Historisch uitermate interessant, boeiend en ook wel charmant om te horen, maar muzikaal bevredigend? Ook andere spellen van de familie Van den Ghein en hun tijdgenoten vertonen tekortkomingen. Een grote stap voorwaarts zou pas worden gedaan in de tijd van de Hemony's (1644-1678), het eerste bloeitijdperk van de Nederlandse beiaard. Afkomstig uit Lotharingen goten zij hun eerste klokkenspel in de Republiek in 1644 voor de Wijnhuistoren in Zutphen. Dit spel, dat in 1920 door brand verloren ging, leverde de gebroeders François en Pieter een klinkend getuigschrift op. In 1655 vestigden zij zich op uitnodiging van het stadsbestuur in Am-

bonden werd met een klavier, bestaande uit stokken, voor elke klok één.

De oudste betrouwbare aanduiding van het bestaan van zo'n klavier stamt uit 1510 uit Oudenaarde. In de daarop volgende decennia zien we hetzelfde op vele andere plaatsen. De alleen automatisch spelende voorslag werd veelal veranderd in een met de hand bespeelbare beiaard, tot groot genoegen van de burgers, die allerlei bekende wijsjes over de stad hoorden klinken. Niet alleen de beiaardiers, maar ook de burgers wensten nu meer. Meer klokken, zodat voor de zwaardere basklokken het klavier moest worden uitgebreid met pedaaltoetsen. Zuiverder klokken ook en – stedelijk particularisme had ook zijn goede kanten – liefst meer en mooiere klokken dan de nabuurstad. Dat

1
DE VRIJHEIDSKLOK IN PHILADELPHIA (1776):
„LET HER BANG, YE HEROES! VICTORY IS
OURS!”

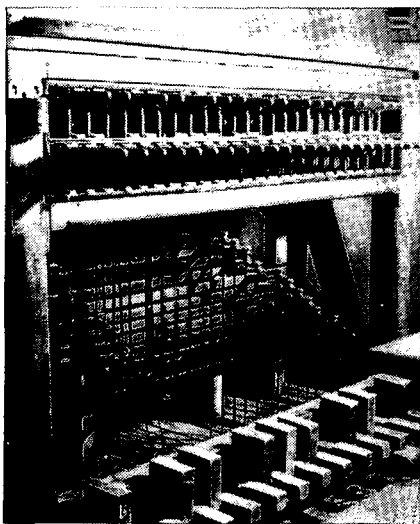
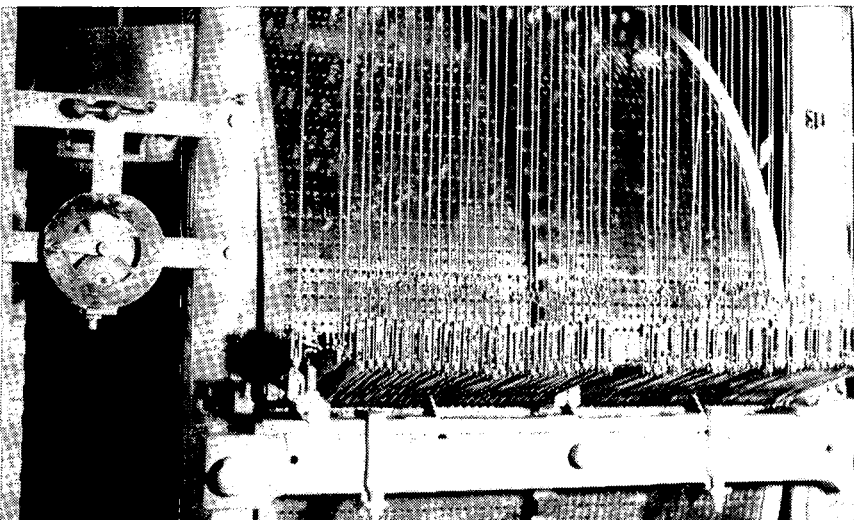
2
DE PETER VAN DEN GHEIN-KLOKKEN IN DE
ZUIDHAVENPOORT TE ZIERIKZEE

3
DE STADHUISBEIARD VAN SCHOONHOVEN
OMVAT 50 KLOKKEN UIT 1775-1963

240 sterdam, in de eerste plaats om een klokkenspel te gieten voor het nieuwe stadhuis. Zij bleven echter tot hun dood hier gevestigd en goten in een kwart eeuw een veertigtal beiaarden. Zij waren het, die het probleem van de zuiverheid van de klokken bevredigend konden oplossen door de wat te dik gegoten klokken van binnenuit iets uit te draaien, totdat ze resoneerden met stemstaven. Het succes was enorm: 's-Hertogenbosch, Enkhuzen, Utrecht, Amsterdam (in totaal 5 x!), Deventer, Amersfoort, Den Briel, Rotterdam, Delft, Haarlem, Groningen, Maastricht, Gouda en nog vele andere steden volgden.

Nu de beiaard een volwaardig muziekinstrument was geworden werd het ook

4 DE SPEELTROMMEL IN DE HAAGSE ST. JACOBS-TOREN DATEERT UIT 1689 EN WERD VERNIEUWD IN 1798

5 BEIAARDKLAVIER. DE BOVENSTE RIJ STOKKEN ZIJN DE „ZWARTE” TOETSEN. ONDERAAN HET PEDAAL

aantrekkelijk voor musici alle mogelijkheden te onderzoeken. Herhaaldelijk horen we van beroemde en zeer geprezen beiaardiers, die tot grotere glorie van de stad en tot vermaak van de burgerij in hun persoonlijk spel een steeds hoger peil wisten te bereiken.

Het zou overdreven zijn, te zeggen dat na de Hemony's de gietkunst in verval raakte. Ook de broers Fremy, Claes Noorden, De Grave, de Antwerpenaar De Haze en de Leuvense gieters van de familie Van den Gheyn leverden in de 17e en 18e eeuw nog diverse beiaarden, maar de vele klachten van de keurmeesters die het afgeleverde werk moesten beoordelen, bewijzen al dat het hoogtepunt van de gietkunst voorbij was. In de 19e eeuw is er geen enkele nieuwe beiaard bijgekomen,

integendeel, door slecht onderhoud kon het instrument maar gebrekkig bespeeld worden. Dat inspireerde de beiaardier natuurlijk niet, zodat elke ook maar enigszins muzikale luisteraar al snel een afkeurend oordeel uitsprak over de beiaardkunst. Vaak bleef alleen het automatisch spel nog wat onregelmatige klanken uitstrooien, tot ook dat niet zelden verstomde.

Op de herlevende belangstelling voor het monument in het laatste kwart van de vorige eeuw volgde in het begin van de 20e eeuw ook een herwaardering van het klokkenspel. De beiaardier van de Mechelse Sint Romboutstoren, Jef Denijn, heeft daartoe veel bijgedragen. Niet alleen doordat hij als groot kunstenaar zijn luisteraars ervan wist te overtuigen dat de

beiaard een echt concertinstrument kan zijn, maar ook door de technische verbeteringen die hij bedacht en propageerde. Bovendien wist hij een groot aantal leerlingen op te leiden tot voortreffelijke beiaardiers en componisten voor het instrument.

In Nederland leidde deze renaissance niet alleen tot het oprichten in 1919 van de Nederlandse Klokkenspel Vereniging, maar ook tot vele restauraties en zelfs, tussen 1905 en 1941, tot de aanschaf van een dertigtal nieuwe beiaarden. Aanvankelijk waren deze afkomstig van Engelse gieters: in Nederland was het vakmanschap nauwelijks meer aanwezig. Pas in de jaren dertig werd door Van Bergen uit Heiligerlee een aantal gestemde carillons afgeleverd.

De tweede bloeiperiode van de beiaardkunst begon in Nederland echter na de Tweede Wereldoorlog. De gieters Petit & Fritsen te Aarle-Rixtel en Eijsbouts te Asten wisten na veel experimenteren beiaarden te gieten, die qua klank en toonzuiverheid niet onderdoen voor die van de Hemony's, ja, ze wisten zelfs oplossingen te vinden voor problemen waar de zeventiende-eeuwers niet uit konden komen. Zo werd het mogelijk verloren gegane exemplaren te vervangen, valse klokken zuiver in de reeks te stemmen, bestaande beiaarden uit te breiden met klokken die hetzelfde timbre hebben als de oorspronkelijke. Gevoegd bij de verbeteringen aan het beiaardklavier, betekende dit, dat de bespeler niet meer in zijn mogelijkheden beperkt werd door on-

volkomenheden van zijn instrument. Omdat na de oorlog veel geroofde klokken vervangen moesten worden en veel beschadigde torens gerestaureerd, waarbij vaak de regeling „herstel oorlogsschade” de financiële mogelijkheden bood, konden alom in den lande klokkenspelen worden gerestaureerd, opnieuw ingericht of uitgebreid. Vaak nam ook de burgerij in steden en dorpen waar men nog nooit een klokkenspel had bezeten het initiatief om tot de aanschaf van een eigen beiaard te komen.

Het klokkenspel hangt meestal in een toren, al of niet behorend bij kerk of gemeentehuis, al zijn er in de laatste jaren aparte speeltorens gebouwd, zoals bijvoorbeeld in Eindhoven (Philipsbeiaard). Omdat het hierbij meestal om oude, monumentale bouwwerken gaat, betekent dat dat Monumentenzorg meestal nauw betrokken is bij restauraties of de plaatsing van nieuwe beiaarden. Dit kan tot problemen leiden, immers, Monumentenzorg zal in de eerste plaats letten op het historische aspect: mag er aan een Hemony-beiaard iets veranderd worden, mag de ophanging van de klokken in een open lantaarn zichtbaar worden gewijzigd, mag in de toren een speelcabine voor de beiaardier worden ingericht?

De bond Heemschut stuurde al in 1916 een brief aan vele gemeentebesturen, waarin gewaarschuwd werd tegen verandering in het uiterlijk van de torens door een gewijzigde ophanging van de klokken. Voor de musicus is het antwoord

niet moeilijk: hij wil graag, dat de beiaard – een gemeenschapsinstrument – zo goed mogelijk bespeelbaar is en beneden zo goed mogelijk klinkt. De discussie tussen historici en musici is soms fel opgelaaid, maar in de laatste decennia heeft men bijna altijd een bevredigend compromis weten te bereiken. De adviescommissie van de Nederlandse Klokkenspel Vereniging werkt in goede harmonie samen met Monumentenzorg, restauratie-architecten, gemeentebesturen en klokkengieters.

Hoe is nu de huidige stand van zaken? In Nederland hangen tientallen voorstellen en slechts automatisch spelende kleine carillons, die tegenwoordig met een electromagnetisch bandspelwerk en niet

meer met een speeltrommel geleverd worden. Zij vervullen nog steeds de oude rol in de tijdaanwijzing en laten meestal ieder kwartier een melodietje horen. Daarnaast bezit ons land eind 1979 163 met de hand bespeelbare beiaarden. Meestal omvat het klokkenspel drie of vier octaven, van 37 tot 47 klokken, soms slechts twee maar ook een enkele maal vijf, zoals de Stadhuisbeiaard van Rotterdam met zijn 61 klokken. Veel oudere beiaarden bestaan uit klokken gemaakt door verschillende gieters, zodat de klokken bij elkaar een levend stuk geschiedenis vormen: de oudste van de uit 51 klokken bestaande Haagse beiaard dateert van 1541, de jongste van 1956. Veel van deze historische beiaarden bezitten ook nog

6

EEN VAN DE KLOKKEN VAN HET CARILLON VAN DE GROTE OF ST. JACOBSKERK IN DEN HAAG. ZICHTBAAR ZIJN DE HAMERS VAN HET AUTOMATISCH SPEL AAN DE BUITENZIJDE EN DE KLEPEL VOOR HET HANDSPEL AAN DE BINNENZIJDE. DE KLOK IS EEN VAN DE VIJFTIEN KLOKKEN. DIE IN 1686/'87 DOOR DE ANTWERPSE GIETER MELCHIOR DE HAZE GEGOTEN WERDEN. OP DE ACHTERGROND DE HOFVIJVER.

242 hun oude speeltrommel, ware staaltjes van vakmanschap. Maar hun grootste waarde ontlenen de genoemde volwaardige instrumenten aan de bespelingen door de beiaardier, meestal in dienst van de gemeente en dan dus „stadsbeiaardier”. In de regel één of meerdere malen per week beklimt hij óf zij de toren op weg naar zijn resp. haar instrument. Bij deze zogenaamde „marktbespeling” zal veelal gemakkelijk aansprekbare muziek ten gehore worden gebracht en niet in de laatste plaats bewerkingen van en improvisaties over volksliedjes, want improviseren is een essentieel onderdeel van de beiaardkunst. Daarnaast organiseert men in tientallen gemeenten in de zomermaanden de zg. „zomeravondbespelingen”, waarbij meestal ook gastbeiaardiers worden uitgenodigd. Deze bespelingen hebben veel meer dan het door-de-weekse karakter van concerten: de vaak fraai uitgevoerde programma-boekjes noemen de namen van vele bekende en minder bekende, oude en hedendaagse componisten. Juist op die zomeravonden, wanneer het rond de torens wat rustiger is dan overdag, kan men zich op de hoogte stellen van het huidige peil van klokkenspel en beiaardier en genieten van hele oude tot zeer moderne muziek. Gratis, want het klokkenspel is een instrument van en voor de hele burgerij. Is de beiaard typisch Nederlands, vroegen we ons aan het begin van dit artikel af. Neen, natuurlijk kent ook België zijn oude beiaardcultuur. In België begon

zelfs de herleving rond de eeuwwisseling, België bezit thans 86 met de hand bespeelbare instrumenten. In Frankrijk vinden we carillons en met name in de V.S. schaft men zich steeds meer beiaarden aan. We vinden er enkele in Duitsland, Engeland, de Scandinavische landen, ja tot in Australië en Nieuw-Zeeland. Maar de bakermat van de tegenwoordige bloeiende beiaardcultuur ligt toch in de Lage Landen en Nederland telt het grootste aantal beiaarden ter wereld, kent een honderdtal vakbekwame beiaardiers, een officieel erkende Beiaardschool in Amersfoort en een aantal voortreffelijke klokkengieters. Beiaarden in onze oude en nieuwere torens van kerken en raadhuisen, monumenten in monumenten: klokkenklanken over onze steden en dorpen. Typisch Nederlands? In elk geval typerend voor Nederland.

Loek Boogert

Voor wie meer wil weten: Heleen van der Weel: Alle klokken luiden. Den Haag 1979.

Een zojuist verschenen boek, dat u in ± 400 pentekeningen al kijkend en lezend op de hoogte brengt van alles wat met klokken en het spelen op klokken te maken heeft.

André Lehr: Van paardebel tot spekklok. Zaltbommel 1971.

Hèt handboek, wetenschappelijk verantwoord en zeer leesbaar.

Nationaal Beiaardmuseum, Ostaderstraat 23, Asten.

Een overzicht van de prehistorie tot heden, waar u zelf o.a. een klok mag luiden en op een beiaard spelen!

Nederlandse Klokkenspel-vereniging, secr. Versterplein 8, Vught.

In veel plaatsen bestaat een plaatselijke klokkenspelvereniging of beiaardcommissie. Deze en/of uw stadsbeiaardier stelt u bijna altijd in de gelegenheid om, wanneer u daar om verzoekt, mee „de toren op te gaan” en van nabij de klokken te bekijken en een bespeling mee te maken.